

НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ФРАНКОВОЇ ПРОЗИ

(Рецензія на видання: Легкий М. Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці / ДУ «Інститут Івана Франка НАН України»; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 608 с.)

Михайло ГНАТЮК

150-річна історія дослідження творчості Івана Франка нараховує понад тисячу студій, присвячених саме його художній спадщині. Сьогодні важко сказати, що постать письменника була обділена нашою гуманітарною наукою. Франкознавство як комплекс дисциплін, що вивчають різні сторони Франкової творчості й діяльності, в останні роки поповнилося посутніми здобутками у дослідженні наукової, художньої, філософської спадщини видатного мислителя й митця.

Вагомі успіхи сучасної франкознавчої науки пов'язуємо передусім із виданням матеріалів міжнародних симпозіумів до 130-, 140-, 150-, 160-річних та інших ювілеїв від народження І. Франка. Іноді, правда, у згаданих ювілейних збірниках трапляються статті тих, хто тільки на певний (конференційний) час стає франкознавцем, зрозуміло, що такі студії мало дають для вивчення творчості мислителя і письменника.

Серед учених молодшого покоління, які успішно працюють у франкознавстві, вагоме місце належить Миколі Легкому – глибокому дослідникові спадщини І. Франка. На посаді завідувача відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАН України М. Легкий веде значну роботу з координації франкознавчих досліджень в Україні. Вчений підготував ґрунтовний розділ «Проза Івана Франка» для академічної «Історії української літератури» у 12 томах. У низці наукових праць, які належать перу М. Легкого, маємо вдалу спробу дослідження прози І. Франка на основі саме сучасних методів прочитання текстів. Монографія М. Легкого «Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці», над якою вчений працював більше десяти років, є успішною спробою автора дати «траєкторію розвитку прози І. Франка від її початків до завершення, звертаючи при цьому увагу на сюжетно-композиційні особливості, жанрову природу, образно-персонажну функціональність, форми викладу, походження й історії публікування творів, сюжетні перегуки з іншими мистецькими явищами, відтак – еволюцію індивідуального стилю письменника, його методів і підходів до моделювання художнього світу, нарешті, на рецепцію його кращих творів чи їхньої сукупності у прижиттєвій критиці...» [2, с. 20–21]. Маємо справу з комплексним дослідженням прози письменника, на яку дослідник пропонує глянути з аксонометричної перспективи, що її відкриває кожен твір автора. Зауважмо також,

що монографію М. Легкого удостоєно Премії Міжнародного фонду Івана Франка 2023 р.

Звернімо увагу на різноманітність репрезентованих у монографії сучасних підходів до літературознавчого аналізу: біографічний, психологічний, структурний, семіотичний, герменевтичний, рецептивно-естетичний, які дають можливість по-новому розглянути поетику жанру, образності, нарації, композиції, стилю, що є істотним внеском у сучасну теорію прочитання творів класичної літератури. Зазначені методи дослідження зумовлюють і нетрадиційні критерії класифікації прозових текстів І. Франка: проблемно-тематичний, генологічний, стильовий. Окрім того, автор монографії звертається також до номенологічного, імагологічного і топологічного принципів прочитання прози. Такі критерії увиразнюють саме сучасні підходи до класифікації широко відомих, а часто й цілком невідомих, творів письменника. Загальнотеоретичні принципи літературознавчого аналізу М. Легкий пов'язує із впливом європейських філософських ідей доби І. Франка.

Як відомо, в українському літературознавстві напрацьовані різні підходи до періодизації творчості І. Франка, його філософських поглядів, поезії, прози, драматургії, літературознавства, критики. М. Легкий в аналізі прози письменника виділяє три періоди: а) період «молодечого романтизму» та початки позитивізму (1871–1876 рр.); б) «науковий та ідеальний реалізм» (1877–1900 рр.); в) «назустріч модернізму» (1901–1913). Така періодизація, поза сумнівом, дає дослідникові можливість показати хронологію росту мистецького обдарування Франка-прозаїка. Скажімо, вплив європейського позитивізму, на думку автора дослідження, став передумовою появи в українській літературі покоління 70–80-х рр. XIX ст. (Михайло Павлик, І. Франко, Остап Терлецький). Із цим явищем М. Легкий пов'язує прояв «молодечого романтизму» у творах, зокрема прозових, І. Франка. Можна дискутувати з автором щодо хронологічних рамок періоду 1877–1900 рр., іменованого в монографії «науковий та ідеальний реалізм» у творах письменника. Адже не є таємницею, що вже в ці роки маємо «скоки» митця в модерністичну естетику. Про це стверджує сам дослідник, звертаючи увагу на появу жанру химерного оповідання, феномену колізії двійництва, які виявилися в прозі І. Франка того часу. Зрештою, це ще раз підтверджує, що художня творча практика митця, та ще й такого, як І. Франко, значно ширша від будь-яких теоретичних літературознавчих постулатів. Це ж стосується й аналізу творів у розділі «Назустріч модернізму» (1901–1913). Риси модерного письма, як уже зазначалося, проявилися в текстах письменника ще в 90-х рр. XIX ст., а після життєвої катастрофи митця у 1907–1908 рр. вони вже не мали широкого резонансу.

Автор монографії переконливо демонструє, що і в поезії, і в прозі (додамо, й у наукових літературознавчих трактатах) І. Франка перехід від одного періоду до іншого не був різким, а поступовим. Зміна парадигми творчого мислення митця, на думку дослідника, вписувалася у логіку загальнолітературних законів, яку письменник оприявнив у численних літературознавчих працях межі XIX–XX ст.

Заслугує на увагу спостереження М. Легкого над готичною структурою

роману «Петрії і Добощуки», яка відкривала перспективи для близьких до цієї форми творів: «Вугляр», «Лесишина челядь», «Два приятелі», «Лель і Полель». Цю жанрову специфіку автор дослідження показує, враховуючи відкриту змістову й формальну (ейдологічну) систему, яка своєю темою, проблемою й іншими структурними показниками поєднана з типологічно схожими явищами.

У рецензованій праці М. Легкий наочно демонструє зв'язок сфери поетики й семіотики зі сферою естетики, хронологічно виокремлюючи зміни авторської настанови щодо моделювання художнього світу.

Рецептивні підходи до аналізу Франкових прозових текстів дають авторові можливість залучити відгуки, рецензії, історико-літературні праці, цензурні документи, які ще рельєфніше оприявнили власні авторські підходи до вивчення прози митця. Це дає добру нагоду зрозуміти місце прозових творів письменника в розвитку української й, ширше, загальноєвропейської оповідної традиції.

Іноді дослідник, простежуючи ідеї попередників, накладає свою сучасну матрицю на періодизацію митця. Водночас деякі дискусії з ними не завжди доречні. Скажімо, Агатангел Кримський, як відомо, написав ювілейну статтю про І. Франка у 1898 р. до 25-річчя творчої діяльності письменника. Зрозуміло, що автор статті не міг тоді дати повної картини прози митця, адже його найталановитіші твори з'явилися тільки у 1898–1908 рр.

М. Легкий у своїй монографії не міг оминати давно дискутовану в нашій науці про літературу тему «Іван Франко і модернізм». Останніми роками знову лунають голоси про те, що письменник не зрозумів модерних шукань у літературі. Автор дослідження на прикладі аналізу прозової спадщини доводить, що І. Франко добре розумів і підтримував нові ідеї, які з'являлися у творах модерністів. За влучним спостереженням М. Легкого, «Франкова творчість не могла залишитися осторонь процесів оновлення української літератури (зокрема, й прози). Слухаючи доповіді Міріама (З. Пшесмицького), полемізуючи з “Молодою Музою”, читаючи твори молодших письменників (В. Винниченка, В. Стефаника, Марка Черемшини, Л. Мартовича та ін.) і захоплюючись ними, Франко у своєму творчому естві відчуває напругу між старим і новим у літературі (його “Хлопська комісія” стара у порівнянні зі “Злодієм” В. Стефаника!), прагне “йти за віком”, встигати за молодшими, “модернішими” письменниками, тому шукає нових способів “оброблювання” тем і сюжетів, прагне заглянути в “сутінки” людської душі, в оту “нижню свідомість”, яка, виявляється, є значно глибшою, багатшою на збережені враження, ніж свідомість “верхня” (власне свідомість)» [2, с. 403]. Як відомо, І. Франко іноді їх гостро критикував, зокрема, «молодомузівців», але не через те, що вони модерністи, а передусім через слабкість реалізації їхніх модерних творчих принципів.

У монографії також йде мова про вплив лекцій польського професора Міріама (Зенона Пшесмицького), прочитаних у Львові в лютому 1894 р., на модерністичний дискурс І. Франка, ставлення якого до модернізму цілком суголосне з європейською літературознавчою думкою. Еволюція естетичної програми модернізму І. Франка

відбувалася від заперечення декадансу (відома полеміка з Василем Щуратом) до глибокого розуміння модерного мистецтва у перше десятиліття XX ст.

М. Легкий доречно зазначає, що І. Франко, незважаючи на виступи в літературознавчих статтях проти слабких сторін українського модерну («Маніфест “Молодої Музи”», «Привезено зілля з трьох гір на весілля»), часто сам використовував такі декадентські топоси, як божевільня, двійництво, демонічна жінка, зів’яле листя, самогубство. Схильність письменника до модерністичних засобів письма виявлялася й у використанні форми «потoku свідомості». Автор монографії веде мову про такі течії модернізму, як декаданс (його елементи виразні в оповіданні «*Odi profanum vulgus*», у романах «Лель і Полель», «Перехресні стежки» та в деяких інших творах), символізм («Терен у нозі», «Як Юра Шикманюк брів Черемош»), експресіонізм (дослідники добачають його риси у творах «На роботі», «Навернений грішник», «Панталаха», «Перехресні стежки», «Великий шум» та ін.), сюрреалізм («Неначе сон», «Син Остапа»). Є й декілька імпресіоністичних оповідань і новел (їх цикл започаткований ще «давньою» «Лесишиною челяддю», доповнений «Полуйкою», «Під оборогом», «Дріадою») [2, с. 403].

М. Легкий проаналізував, як деякі контрoверсійні думки І. Франка стосовно модернізму чітко корелюють із його вболіванням за долю української літератури того часу. У творчій еволюції І. Франка-прозаїка полеміка зі своїми сучасниками часто генерувала нові ідеї художнього письма. Як стверджує дослідник, «творчі методи не змінювали один одного згідно зі свідомими, наперед визначеними авторськими прагненнями. Тут, очевидно, відігравали свою роль такі творчі імпульси, як час і місце написання конкретного твору, побачене і почуте. (Франко той письменник, що тримав руку на пульсі подій, відгукувався на них своїми творами)» [2, с. 49]. Заслуговує схвалення теза М. Легкого про те, що у випадку І. Франка, попри логіку запропонованого ним бачення історико-літературного процесу, свою роль у художній творчості відігравала й логіка особистої екзистенції письменника.

Учень львівської школи франкознавців, передусім Івана Денисюка, М. Легкий окремо звертає увагу й на стильові особливості прозової спадщини митця. Дослідник робить акцент не тільки на параболізації художньої структури прози письменника, але й на сміливому застосуванні таких модерних стильових прийомів, як художня умовність, фантастика, засоби ірреального, ліризація та драматизація епічного тексту, «розкріпачення» жанрів, взаємопроникнення і накладання одних форм на інші, що зумовило появу алегоричної мініатюри зі структурою притчі. Для цього жанру характерними є конкретно-чуттєві образи-символи: сонце, зорі, хмари, зима, весна; дуб, кипарис, терен, рожі; серце, руки, очі тощо. Така алегорична мініатюра, як стверджує дослідник, ріднить І. Франка з такими майстрами малої прози, як Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Марко Черемшина.

Творчість І. Франка засвідчує, що письменник вдавався до запозичень зображально-виражальних засобів зі сфер суміжних видів мистецтв: живопису, скульптури, музики (теоретичне обґрунтування цей процес отримав у трактаті «Із

секретів поетичної творчості»). До слова, теоретичні напрацювання І. Франка щодо синтезу мистецтв і сьогодні є серйозною базою для аналізу цього явища в художній літературі.

Модерністичні прозові пошуки письменника, як уже зазначалося, часто пов'язані з використанням техніки «потoku свідомості». У творах 1900–1913 рр. І. Франко безпосередньо й опосередковано звертався до внутрішнього монологу та всезнавчого опису, що просвітлюють психічні процеси персонажа на різних рівнях свідомого контролю. На основі аналізу творів «Із записок недужого», «*Odi profanum vulgus*», «Перехресні стежки» М. Легкий доводить, що І. Франкові належить пальма першості у використанні цих прийомів модерністичної поетики. Цим літературознавець заперечує загальноприйнятну тезу про те, що в застосуванні принципів «потoku свідомості» першість належить Едуардові Дюжардену в романі «Лаври зірвано» (1888). Слушним є і твердження М. Легкого, що «стара» Франкова програма «наукового реалізму», із її увагою до вивчення глибинних психічних процесів, також могла стати підґрунтям для написання цілком модерних творів.

У рецензованій праці автор ретельно проаналізував односторонній діалог у Франковій прозі – наративну форму, у якій центром розповіді є *відавторський* оповідач, а для викладу характерна адресна спрямованість на *мовчазного* читача. Скрупульозний аналіз дає дослідникові можливість зробити концептуальний висновок про наративну стратегію І. Франка на межі ХІХ–ХХ ст., скеровану «на завдання показу (show), а не розповіді (tell), як це було раніше» [2, с. 526]. Доречною є теза автора про те, що письменник використовує експресивні деталі, невластиві драматичного діалогу. Такі риси нараційної стратегії І. Франка ріднять його з творами експресіоністичної та імпресіоністичної манери молодшого покоління українських авторів (Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Михайла Яцкова, Богдана Лепкого та ін.). Простежуючи наративні принципи Франкової художньої прози, М. Легкий аналізує роль сновидінь крізь призму сюжетно-композиційної, характеротвірної, часопросторової та семіотичної організації творів письменника. Нам здається, що в контексті аналізованої проблеми автор мав би не оминати Франкового розуміння ролі сновидінь та їхнього психоаналітичного трактування, що його запропонував австрійський психоаналітик Зигмунд Фройд. Тим більше, що сучасні дослідники (зокрема Ігор Михайлин) намагалися знайти спільні ідеї в І. Франка та З. Фрейда, адже розуміння ролі підсвідомого сформувалося в одночасі. Проте в І. Франка спостерігаємо цілком інший підхід до підсвідомого, ніж у З. Фрейда. Має рацію сучасна румунська дослідниця Магдаліна Ласло-Куцюк, яка стверджує, що Франкове трактування ролі сновидінь не можна розглядати на тлі фрейдизму. «Забагато у ній (у праці “Із секретів поетичної творчості”. – М. Г.) елементів, які Фройдом і його послідовниками були відсунуті на другий план. Франко не міг знати праці молодого ще тоді віденського лікаря, який почав свої дослідження, вивчаючи прояви істерії, які явно мають зв'язок з регуляцією сексуальних бажань. У Франка таких бажань взагалі нема» [1, с. 6].

У сучасних полеміках М. Легкий зайняв позицію об'єктивного дослідника, його висновки цілком вивірені. Це стосується й вивчення феномена сновидінь особистості та його втілення в художніх творах І. Франка («На роботі», «Ріпник», «На дні», «Місія», «Захар Беркут», «Перехресні стежки», «Основи суспільності»).

Простежуючи танатологічні мотиви Франкової прози, дослідник акцентує увагу на тому, що інтерес до проблеми смерті був у письменника значно більший, ніж до тем еросу чи народження людини. На думку автора монографії, І. Франко демонструє різні види смерті, подає різні її причини, різнотипні передсмертні стани, часто спонукаючи читача побачити реакцію оточення на смерть персонажа. Смерть належить до дуже вагомих, скомплікованих і константних образів у прозі письменника (додамо – і в поезії, й у драматургії). Саме прозові жанри дають можливість якнайширше представити цей образ. Аналізуючи танатологічні мотиви, дослідник вирізняє фізіологічні (клінічні), психологічні, філософські та соціальні вияви феномена смерті, що дає йому підстави вважати прозові твори І. Франка зразками високого мистецького гатунку, що ріднять українського митця з європейськими майстрами прози.

Насичена значним фактичним матеріалом, монографія М. Легкого наочно демонструє риси новаторства прози І. Франка, внесок письменника у розвиток повісті, роману, фрагментарних жанрів, а також його роль в освоєнні нових тем (бориславської, тюремної, шкільної). Дослідник урахував напрацювання попередників у цій сфері. Відомо, що деякі критики ще за життя І. Франка закидали йому тенденційність окремих творів, схематичність у творенні деяких образів, сюжетно-композиційні огріхи (твори «Петрії і Добошуки», «Захар Беркут», «Маніпулянтка» та ін.); дорікали за надмірне захоплення творчістю Емілі Золя, надужиття кривавими і потворними сценами та ін. Автор монографії часто вдало полемізує зі своїми попередниками, акцентуючи увагу на вмінні Франка-прозаїка зацікавити читача, на тривкому впливові письменника на психіку реципієнта, на пошуках стильової манери та цікавих типажах Галичини останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст.

Найбільшою заслугою дослідника є його вміння показати, що проза І. Франка була тією логосферою, яка ферментувала подальший розвиток українського літературного процесу, стимулювала його до пошуку нових художньо-естетичних рішень.

Монографія М. Легкого – синтетична літературознавча праця, у якій репрезентовано саме сучасний погляд на прозу І. Франка, що є складовою величезного океану, що зветься художня творчість письменника. Можемо порадіти, що у новітньому франкознавстві маємо серйозні дослідження, виконані на високому фаховому рівні. Такі напрацювання дають поштовх до дальшого розвитку нашої гуманітаристики.

Список використаної літератури

1. Ласло-Куцюк М. Текст і інтертекст в художній творчості Івана Франка: до 150-річчя з дня народження Івана Франка. Бухарест: Мустанг, 2005. 257 с.

2. Легкий М. Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці / ДУ «Інститут

Івана Франка НАН України»; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 608 с.

Михайло Гнатюк – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна).

Mykhaylo Hnatiuk – Dr. Sc. (Philology), Full Professor, Head Department of the Theory of Literature and Comparative Literature, L'viv Ivan Franko National University (1 Universytetska Str., 79000, Ukraine).

E-mail: mykhaylo.hnatiuk@lnu.edu.ua
